

DOI <https://doi.org/10.32782/naoma-bulletin-2026-5-17>
УДК 94(477)“1932/1933”:341.485+75(=161.2)Дмитренко
ORCID ID: 0000-0001-7167-8183

Андрій Іванець
кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник
Національний музей Голодомору-геноциду
crimea.ua@ukr.net

ГОЛОДОМОР У ЖИТТІ І ТВОРЧОСТІ ХУДОЖНИКА МИХАЙЛА ДМИТРЕНКА

Анотація. *Мета дослідження* – комплексно розглянути візуальні твори Михайла Дмитренка (1908–1997) – художника, історика мистецтва та організатора українського мистецького життя в Україні, Німеччині, Канаді та США – на тему Голодомору, а також проаналізувати його свідчення про трагедію української нації 1932–1933 років. *Методи дослідження* – історико-генетичний, порівняльний, іконографічний та іконологічний аналіз. *Результати дослідження* – вперше комплексно узагальнено дані про відображення Голодомору-геноциду у візуальних творах художника й організатора мистецького життя М. Дмитренка, який був безпосереднім свідком Голодомору та одним із перших митців, що відобразили його у своїй творчості, попри психологічні труднощі й потенційні загрози з боку СРСР та його прихильників на Заході. З'ясовано, що вже у 1941 р. він створив експресіоністичні малюнки «От так, як бачите» і, ймовірно, «Можна збожеволіти», які відобразили травматичний досвід переживання українським народом геноциду. Уперше здійснено комплексний мистецтвознавчий аналіз творчості Михайла Дмитренка як автора ескізів марок Підпільної Пошти України на тему Голодомору. Таким чином, усунуто історіографічну прогалину в дослідженні малих форм графіки української діаспори та їхньої ролі у протидії радянській пропаганді. Непощтові марки стали одним з каналів інформування про злочин комуністичного режиму української і світової громадськості. Встановлено, що ескізи всієї продукції Підпільної Пошти України (Закордонний поштовий відділ ОУН-р) на тему Голодомору – дві серії марок 1953 р. і 1958 р. – виконав М. Дмитренко. Ці ж марки використані для створення наліпкового блока 1962 р., випущеного до 30-х роковин трагедії. Окрім того, образи, створені М. Дмитренком для цих мініатюр, були використані для іншої продукції ППУ про злочини комуністичного тоталітарного СРСР. Також доведено, що графічні варіанти образів, відображені на марках, отримали подальший розвиток у живописі художника. **Висновки.** Виявлені та проаналізовані випуски ППУ за 1953–1967 рр. доводять, що пропагандистські поштові марки стали одним із важливих візуальних інструментів українського визвольного руху в діаспорі. Марки, створені безпосереднім свідком геноциду, постають особливим типом візуального джерела з історії колективної пам'яті та комеморації. Вони не лише фіксують факт Голодомору, а й репрезентують зусилля частини української еміграції щодо висвітлення цього злочину комуністичного режиму СРСР. Підтверджено, що картина «1933» (1963 р.) є програмним твором на тему геноциду в доробку М. Дмитренка. Саме в цьому полотні автор через символізм «червоної валки» та хтонічного простору найповніше візуалізував протистояння тоталітарної системи комуністичного та імперського СРСР і жертви тяжкого злочину – українського народу.

Ключові слова: Голодомор, геноцид, Михайло Дмитренко, візуальне мистецтво, Підпільна Пошта України.

Andriy Ivanets
PhD in History,
Senior Research Fellow
National Museum of the Holodomor Genocide
crimea.ua@ukr.net

HOLODOMOR IN THE LIFE AND WORK OF THE ARTIST MYKHAILO DMYTRENKO

Abstract. *The purpose of the study* is to identify and comprehensively examine the visual works of the artist, art historian and organizer of Ukrainian artistic life in Ukraine, Germany, Canada and the USA Mykhailo Dmytrenko (1908–1997) on the theme of the Holodomor, as well as to analyze his testimonies about the tragedy of the Ukrainian nation in 1932–1933. *The research methods are* historical-genetic, comparative, iconographic and iconological analysis. *The results.* For the first time, data on the representation of the Holodomor genocide in the visual works of the artist and organizer of cultural life M. Dmytrenko have been comprehensively synthesized. He was a direct witness to the Holodomor and one of the first artists to depict it in his work, despite psychological difficulties and potential threats from the USSR and its supporters in the West. It has been established that already in 1941 he created

the expressionistic drawings “This is how you see it” and, probably, “You can go crazy”, which reflected the traumatic experience of the Ukrainian people experiencing the genocide. The study carried out a comprehensive art-historical analysis of the work of Mykhailo Dmytrenko as the author of stamp designs for the Ukrainian Underground Post on the theme of the Holodomor, eliminating a historiographical gap in the study of small forms of Ukrainian diaspora graphics and their role in countering Soviet propaganda. Non-postal stamps have become one of the channels of informing the Ukrainian and world public about the crimes of the communist regime. It has been established that the sketches of all products of the Underground Post of Ukraine (Foreign Postal Department of the OUN-r) on the theme of the Holodomor – two series of stamps of 1953 and 1958 – were made by M. Dmytrenko. The same stamps were used to create a 1962 sticker block, issued to mark the 30th anniversary of the tragedy. In addition, the images created by M. Dmytrenko for these miniatures were used for other PPU products about the crimes of the communist totalitarian USSR. It was also established that the graphic versions of the images depicted on the stamps were further developed in the artist’s painting. **Conclusions.** The identified and analyzed PPU issues for 1953–1967 prove that propaganda non-postal stamps became one of the key visual tools of the Ukrainian liberation movement in the diaspora. The stamps, created by a direct witness to the genocide, are a special type of visual source from the history of collective memory and commemoration. They not only record the fact of the Holodomor, but also represent the efforts of a part of the Ukrainian emigration to highlight this crime of the communist regime of the USSR. It has been confirmed that the painting “1933” (1963) is a programmatic work on the theme of genocide in the work of M. Dmytrenko. It is in this canvas that the author, through the symbolism of the “red wagon” and chthonic space, most fully visualized the confrontation between the totalitarian system of the communist and imperial USSR and the victim of a grave crime – the Ukrainian people.

Key words: Holodomor, genocide, Mykhailo Dmytrenko, visual art, Underground Post of Ukraine.

Постановка проблеми. Михайло Дмитренко (1908–1997) – автор станкового та монументального живопису, скульптурних проєктів, графіки, історик мистецтва й організатор українського мистецького життя в Україні, Німеччині, Канаді та США. Майстер відомий насамперед своїми сакральними творами – монументальною поліхромією та іконами, а також портретами й графікою. Серед стильового та жанрового розмаїття робіт художника знайшли своє місце цікаві взірці малих форм друкованої графіки – ескізи українських непоштових марок. Митець, зокрема, знаний як художник, який пережив Голодомор і одним з перших відтворив у творчості цей катастрофічний для українців досвід – результат злочину комуністичного режиму з центром у Москві. Найвідомішим твором М. Дмитренка на тему української трагедії у 1932–1933 рр. є картина «1933», написана в 1963 р. до 30-х роковин Голодомору. Набагато рідше в наукових розвідках про Голодомор у візуальному мистецтві згадують його малюнки на цю тему. Дослідники, аналізуючи різнопланову творчість М. Дмитренка, не звертали увагу на його твори малої графіки на тему Голодомору, хоча в спеціалізованих ерринофілістичних виданнях, присвячених непоштовим маркам, авторство М. Дмитренка вказано.

Метою цього дослідження є виявлення і комплексний розгляд візуальних творів М. Дмитренка на тему Голодомору, а також аналіз його свідчень про трагедію української нації 1932–1933 років.

Для досягнення мети використані такі методи дослідження: історико-генетичний, а також

методи порівняльного, ерринофілістичного (*від фр. errinophilie*), іконографічного та іконологічного аналізу. Оскільки термін «ерринофілістичний аналіз» є досить новим у науковому дискурсі, уточнимо, що він охоплює насамперед атрибуцію (визначення замовника, накладу, місця друку), типологічний аналіз (визначення призначення об’єкта: агітаційне, благодійне, комеморативне, фіскальне), змістовний аналіз (дослідження тексту, іконографічний аналіз) та функціональний аналіз (визначення способу та контексту використання) непоштових марок.

Аналіз джерел, останніх досліджень і публікацій. Життя і творчість М. Дмитренка аналізували мистецтвознавці, серед яких І. Кейван [1, с. 5–20], Б. Стебельський [2, с. 35–46], С. Гординський [3], Д. Степовик [4, с. 8–9], Д. Даревич [5, с. 31–33; 6, с. 12–14; 7, с. 63–88; 8, с. 9–38], В. Барінова-Кулеба [9, с. 10], П. Мегик [10, с. 758–764], а також краєзнавець О. Панченко [11, с. 177–178; 12, с. 482–483; 13, с. 149–150] та дослідниця й фахівець бібліотечної справи В. Саранцева [14]. Особливу увагу картині «1933» у своїх працях приділяла Д. Даревич, яка спілкувалася з майстром про його досвід виживання під час Голодомору. Прикладна графіка художника, зокрема у частині створення марок на тему Голодомору, досі не привертала уваги дослідників. Втім, у каталогах українських непоштових марок Ю. Максимчука [15, с. 72; 16, с. 40] і Г. Федика [18] авторство М. Дмитренка кількох мініатюр про катастрофу 1932–1933 рр. зазначено, як і в томі 47 «Літопису УПА», присвяченому Підпільній Пошті України [19, с. 219–220].

У каталозі О. Хом'яка наявна інформація про ці марки, але без згадки автора [17, с. 91, 131].

Джерельною базою статті також стали ерринофілістичні матеріали (непоштові марки та блок) на тему геноциду авторства М. Дмитренка з фондів Національного музею Голодомору-геноциду. У лютому 2023 р. тернопільський колекціонер, викладач і дослідник Василь Штокало (1974 р.н.) подарував музею колекцію непоштових марок Підпільної Пошти України (далі – ППУ), пов'язаних із Голодомором та іншими злочинами тоталітарного комуністичного режиму з центром у Москві – сім повних і один неповний марочні аркуші 1953 р., дві марки 1958 р. і марочний блок 1967 року. За інформацією дарувальника, ці видання ППУ були передані в Україну ветераном УПА, громадсько-політичним і церковним діячем, колекціонером і дослідником українських непоштових марок Степаном Голяшем (1919–2003), який співпрацював із ППУ і навіть випустив каталог її марок. Як повідомив В. Штокало, марки він отримав безкоштовно в 2001 р. у Тернополі від учасника Братства ОУН і УПА Подільського краю – Бронислава Пташника («Лисоня»), а в січні 2022 р. у Бережанах блок від Любові Парасюк, дочки Федора Голяша – рідного брата С. Голяша [20, арк. 1–1а]. Ескізи для подарованих мініатюр створив М. Дмитренко. Вивчення цих марок допомогло краще зрозуміти підходи митця до виконання мистецьких творів на тему Голодомору.

Виклад основного матеріалу. У цій статті вперше узагальнено дані щодо відображення у візуальних творах М. Дмитренка геноциду української нації, здійсненого комуністичним режимом із центром у Москві. Поштовхом до роботи над цією темою став екзистенційний досвід митця безпосереднього переживання трагедії.

Михайло Дмитренко: митець і свідок Голодомору. Художник народився у 1908 р. в місті Лохвиця на Полтавщині в родині лікаря-фармацевта. Загальну освіту здобув у Лохвицькій реальній школі впродовж 1916–1924 років. Саме тут на його здібності до малювання звернули увагу вчителі-художники В. Журавльов і Ф. Артамонов, які навчили його основам малюнка, живопису і композиції [21]. Художню освіту здобув у Київській художньо-індустріальній школі (1924–1926) та Київському художньому інституті (1926–1930). Період навчання М. Дмитренка припав на час розквіту цього закладу, де викладала плеяда блискучих митців світового рівня і який набув репутації своєрідного «Баухаузу» Східної Європи.

Художник опановував мистецтво в майстерні відомого майстра живопису та педагога Федора Кричевського (1879–1947). М. Дмитренко зберіг пієтет до нього та його творчих методів до кінця життя. У подальшому він також називав своїми духовними вчителями Юрія Нарбути (1880–1920), Василя Кричевського (1873–1952) і Михайла Бойчука (1882–1937) [1, с. 19–20]. Після закінчення вищого навчального закладу М. Дмитренко працював на Донбасі та в Київському театрі робітничої молоді. У 1935–1939 рр. на запрошення В. Кричевського працював асистентом, а згодом доцентом кафедри рисунка архітектурного факультету Київського художнього інституту [1, с. 12]. Із 1934 р. брав участь у колективних та персональних виставках.

У 1939 р. був відряджений до Львова для організації філії Спілки радянських художників України, реалізації виставкових проєктів, а також створення пропагандистських творів у дусі соцреалізму. У 1941 р. художник залишився в окупованому місті, кардинально змінив ідейно-політичний напрямок своєї творчості: від нав'язаного комуністичним режимом соціалістичного реалізму до утвердження національного характеру мистецтва. Водночас він став співорганізатором і директором виробництва Спілки українських образотворчих мистців. Під час окупації митець не лише писав живописні твори та організовував виставки українських художників, а й уперше, на прохання митрополита УГКЦ Андрія Шептицького, долучився до сакрального мистецтва. Зокрема, у 1943 р. разом із Василем Дядиноюком (1900–1944) створив проєкти розписів Благовіщенської церкви в м. Городок на Львівщині. У своїх спогадах М. Дмитренко згадував про виконання цих розписів, однак роботи в храмі не були завершені через воєнні дії [22].

У 1944 р. М. Дмитренко виїхав до Німеччини, де у 1947 р. взяв участь в організації Української спілки образотворчих мистців та став її секретарем. Водночас він був ініціатором створення та членом редакційної колегії журналу «Українське мистецтво». У 1951 р. митець переїхав до Канади, де спочатку оселився в Торонто, а у 1957–1960 рр. – у Віндзорі. За океаном він продовжив творчу, дослідницьку та організаційну діяльність. Зокрема, у 1954 р. в Торонто був співорганізатором першої зустрічі українських митців Канади та Америки з громадськістю. У 1956 р. художник ініціював створення Української спілки образотворчих мистців Канади та став її першим

головою. У 1960 р. він переїхав до США, оселився в Детройті і прожив там до смерті в 1997 році. У Північній Америці М. Дмитренко став визнаним майстром сакрального мистецтва, яке зайняло центральне місце у його творчості останніх десятиліть життя. Він залишив великий спадок у царинах іконопису, церковного стінопису, мозаїки, вітражу та сницарства. Майстер оформлював внутрішній простір кількох православних, католицьких і греко-католицьких храмів у США, Канаді та Франції. Звісно, в американський період майстер збільшив свій доробок у галузі живопису та графіки.

У 1947 р. М. Дмитренко у програмній статті наголошував на важливості питання національного характеру українського мистецтва та потребі «говорити про свої і свого народу переживання, про їх зміст, про ідею» [23, с. 18–19]. Для митця, як і для десятків мільйонів українців, чи не найбільш болючим травматичним переживанням став досвід Голодомору. Комуністичний режим із центром у Москві не лише фізично знищував величезну кількість людей, а й через концентрований фізичний і психічний терор прагнув зламати моральні, культурні та національні коди українця, змінити саме людське єство і суспільство, психологію та спосіб життя українського народу, ставлячи під сумнів його існування.

Мистецтвознавиця з Канади Д. Даревич згадувала, що навіть у 1995 р., під час розмови з М. Дмитренком про Голодомор, вона відчувала глибоку травму від дій комуністичного режиму та страх помсти у митця, хоча тоді йому було 87 років і він проживав у США [8, с. 21]. У пам'яті художника яскраво закарбувалися трагічні образи вмираючих селян на вулицях Харкова. В інтерв'ю Д. Даревич у 1995 р. М. Дмитренко згадував жертв голоду, зокрема описав виснажену нерухому жінку з дитиною на колінах, яка сиділа біля стіни. Її обличчя вкрили мухи, а голодна дитина намагалася смоктати груди вже померлої нени [7, с. 69].

Попри пережиті й побачені нелюдські страждання співвітчизників під час катастрофи 1932–1933 рр., діяльна натура М. Дмитренка не була зломлена, і він неодноразово звертався до теми Голодомору в своїх спогадах та творчості, ймовірно, починаючи з 1940-х рр.

У своїх спогадах у 1957 р. митець так описав побачене на початку 1930-х років: «Харків. Площа, на якій стояла ще тоді стара т. зв. залізнична церква, а недалеко від церкви каруселя. ... На

конях каруселі розгнуждано сиділи регочучі червоноармійці, а за ними розбещені дівки... Від шпиля каруселі до телефонного стовпа перетягнуте гасло. На червоному полотні білими літерами чітко написано: життя стало краще, життя стало веселіше, товарищі – Сталін. Під стовпом лежало одите у чумарку тіло померлого селянина. Опухлі ноги перев'язані були мотузкою так, щоб не погубити відірвані від передків чобіт підшви. Голова покрита хустиною. Над трупом стоїть півтруп також у свитці лубенського сукна з шапкою в руках. На шапці напис досить добре написаний олівцем на папері і чимсь приліплений до шапки: “Пожертвуйте на похорон товариша”. В очах півтрупа вираз долі цілої України. Під'їздить вантажне авто. Вискочили два міліціонери і підбігли до нещасних... Взяли трупа за ноги і за руки і розгойдавши вкинули на авто. Півтруп – наш обкрадений селянин прошепотів, – “Господи!”, – і не докінчивши накласти на свої груди знак хреста опинився також в дебелих руках міської поліції і за мить розгойданий, ще при повній свідомості полетів на купу мертвих» [24, с. 62–63].

Не всі деталі опису жахливої сцени точні, оскільки комуністичний диктатор Сталін виголосив фразу «Жити стало краще. Жити стало веселіше» у листопаді 1935 р. в Москві під час Першої всесоюзної наради робітників-стахановців. Утім образ, зафіксований у спогадах митця, влучно відображає суть того, що відбувалося на вулицях Харкова та багатьох інших українських міст і сіл у 1932–1933 рр.: нечувані страждання та масові смерті на тлі офіційних пропагандистських фанфар про успіхи комуністичного будівництва.

Очевидно, що такий травматичний досвід закарбувався у пам'яті та психіці митця і спонукав до його відображення у творчості.

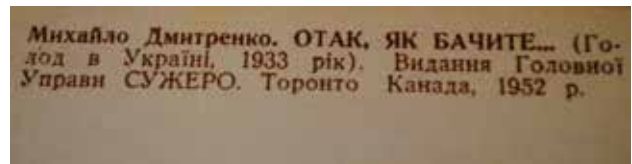
Малюнки 1941 року на тему трагедії української нації. Політика примушування митців до роботи на антигуманний і антиукраїнський комуністичний режим, насадження страху, безправ'я та конформізму, а також тяжкі страждання українського народу були для М. Дмитренка, як свідчать його мемуари, очевидними вже у 1930-х роках. Тому в 1941 р. в окупованому нацистами Львові художник у серії «Нищення України» створює вуглиною малюнок «От так, як бачите» (іл. 1). На ньому зображена згорьована боса жінка в хустці з худою голою дитиною на руках на тлі зруйнованої хати, від якої залишилася лише пічка, а поруч прив'язане до поламаного стовбура тіло мертвого

чоловіка. Перед героїнею лежать три напівроздягнені мертві тіла.

Головна управа Союзу українців – жертв російського комуністичного терору (утвореного 1950 р. в Канаді) випустила 1952 р. у Торонто немарковану поштову листівку з цим малюнком. Цікаво, що на звороті є підпис: «ОТАК, ЯК БАЧИТЕ... (Голод в Україні, 1933 рік)». Імовірно, листівку було випущено з дозволу художника, який на той час проживав у Торонто, а цей напис міг відображати думку митця (іл. 2).

У колекції Українського історичного і освітнього центру (далі – УІОЦ) Музею Патріарха Мстислава у Саут-Баунд-Бруці (штат Нью-Джерсі, США) зберігається ще один малюнок, імовірно, на тему Голодомору – «Можна збожеволіти» (іл. 3). На сайті центру твір датовано 1941 р. або 1953 роком. На ньому зображена жінка, яка стоїть і у відчай дивиться на оголені тіла, що лежать довкола неї на землі. Центральна постать твору, ймовірно, символізує Україну, яка зображена на тлі темного неба зі знаком бід – падаючою кометою. За стилем і технікою виконання цей малюнок подібний до твору «Отак, як

бачите» із серії «Нищення України» 1941 року. Фахівці УІОЦ стверджують, що «незрозуміло, чи він (Дмитренко – А. І.) мав на меті зобразити конкретну подію, і, можливо, що він взагалі не мав на меті зобразити буквально голод 1932–1933 років», проте, «ймовірно, це символічне зображення репресій та терору 1930-х років, які були частиною тривалого процесу геноциду, що включав напади на українську мову та культуру на додаток до голоду» [27]. Тобто, фахівці центру вважають, що у творі відображено геноцид українців комуністичним режимом СРСР у 1932–1933 рр. або у більш широкіх хронологічних межах. Власне, автор терміна «геноцид» Рафал Лемкін виокремив чотири складові «класичного прикладу советського геноциду» українців: нищення інтелігенції («мозку нації»), ліквідацію церков («душі нації»),

Іл. 2. Фрагмент зворотного боку поштової листівки СУЖЕРО. 1952. [26]

Іл. 1. М. Дмитренко. От так, як бачите (із серії «Нищення України»). Ймовірно, вуглина, папір. 1941. [25]

Іл. 3. М. Дмитренко. Можна збожеволіти. Вуглина, папір. 1941 чи 1953. [29]

знищення селянства («тіла нації») та фрагментацію народу через переселення чужинців і депортації, щоб змінити національний склад України [28, с. 47–50].

Співпраця ППУ і М. Дмитренка у створенні марок на тему Голодомору. На початку 1950-х рр. М. Дмитренко звернувся до осмислення теми Голодомору в мистецтві завдяки співпраці з Підпільною Поштою України – структурою Закордонного поштового відділу Закордонних частин Організації українських націоналістів-революціонерів. На той момент художник уже мав досвід створення такого типу малої графіки, як непоштові блоки та марки. *Організатором і керівником ППУ був видавець, художник, письменник і журналіст Любомир Рихтицький (1921–1983).* Упродовж 1949–1983 рр. Підпільна пошта випустила близько 4000 марок і 500 комеморативних блоків [30, с. 5], присвячених відомим українським діячам, визначним або трагічним подіям української історії та культури, символіці України тощо. Така кількість випусків марок і широта тематики неофіційного поштового відомства могла посперечатися з продуктивністю державних пошт багатьох країн. Мистецька цінність і технічна якість продукції ППУ були досить високими. Її марки та блоки не могли використовуватися як знаки поштової оплати, натомість вони виконували пропагандистську, просвітницьку та фондрайзингову функції (частина коштів від продажу йшла на підтримку національно-визвольного руху).

ППУ присвятила темі Голодомору 1932–1933 рр. дві серії марок та блок. Серед організацій української еміграції вона, ймовірно, була другою, хто взявся за відображення на марках цього тяжкого злочину комуністичного режиму та трагедії української нації, водночас випустивши першою саме серію марок на цю тему. У листопаді 1953 р. Український конгресовий комітет Америки випустив у Нью-Йорку марку авторства Петра Холодного (1902–1990) на відзначення 20-х роковин Великого голоду в Україні [17, с. 95] з метою збору фондів для друку документальної публікації про комуністичний терор. А 31 грудня 1953 р. ППУ випустила до 20-х роковин Голодомору серію марок чотирьох номіналів – 10, 20, 30 і 40 шагів. Усі вони мали тотожне вертикально орієнтоване зображення, виконане М. Дмитренком: страхіття голоду було зображено символічно – у вигляді кістлявих рук, які у відчаї обхопили череп із розкритим у німому крикові

ротом (іл. 4). Графічне зображення ніби відсилає до картини «Крик» (іл. 5) норвезького експресіоніста Едварда Мунка (1863–1944), але це не вигук жаху живого, а поклик від уже померлих – пам'ятати про страхотливий злочин і домагатися справедливості для його організаторів та жертв. Під малюнком на марці є текст: «У вічну пам'ять мільйонам жертв російського окупанта», який підкреслює гуманітарний та політичний контекст трагедії. Обрамляють малюнок і присвяту слова: «Підпільна Пошта України» та «Голод в Україні 1932–33». У верхньому правому куті марки вказано номінал.

Марки, окрім номіналу, відрізнялися кольорами і наявністю чи відсутністю перфорації. Вони друкувалися по 18 одиниць в аркуші по 9 одно- або різнорідно обернених марок. Кожна третя і шістнадцята марка в аркуші всіх номіналів виконані у негативі та інших барвах [15, с. 72]. Зубкований наклад марок становив 4448, а без перфорації – 556 серій [17, с. 91].

В. Штокало передав у Національний музей Голодомору-геноциду сім цілих аркушів у доброму стані, кожен з яких має 18 зубцьованих марок, і частину марочного аркуша із 15 зубцьованими марками цього типу. Чотири аркуші містять марки одного номіналу – 10 (іл. 6), 20, 30 і 40 шагів, які групами по дев'ять одиниць різнообернені стосовно одна до одної. Три ж аркуші поєднують по дев'ять марок двох номіналів, які в аркуші розташовані різнообернено – 20 і 10 шагів, 10 і 30 шагів, 30 і 40 шагів (іл. 7). У неповному марочному аркуші збережено шість

Іл. 4. Фрагмент марки ППУ номіналом 20 шагів із серії в пам'ять жертв Голодомору. Мал. М. Дмитренка. 1953 [31]

Іл. 5. Едвард Мунк. Крик. Фрагмент. 1895. [32]

марок номіналом 40 шагів і дев'ять марок номіналом 10 шагів.

У листопаді 1958 р. ППУ, до 25-х роковин трагедії Голодомору, випустила другу серію з чотирьох комеморативних і пропагандистських марок. Вони мали горизонтально орієнтований ідентичний рисунок, але різнилися номіналами та кольорами – 10 (коричнєве тло), 15

(бірюзове), 25 (сіре) і 50 (вишневе) шагів. Цього разу М. Дмитренко зобразив жахіття голоду жовтим кольором у вигляді косаря, який знесилено сів на землю і сперся на косу. Праворуч від зображення розташовано жовтий напис: «У вічну пам'ять мільйонам жертв російського окупанта». Обрамляють малюнок і присвяту слова, нанесені білим кольором: «Підпільна Пошта України» та «Голод в Україні 1932–33 р.». У верхньому правому куті марки вказано чорною фарбою номінал. Зубцьований наклад серії становив 4554, а без перфорації – 450 серій [16, с. 40].

В. Штокало передав у Національний музей Голодомору-геноциду дві марки з перфорацією – номіналом 15 шагів (праворуч зберіглася частина поля) (іл. 8) і 25 шагів (праворуч наявне поле) у доброму стані. Наявність полів дещо підвищує колекційну цінність марки.

До 30-х роковин Голодомору ППУ знову використала свої марки 1953 та 1958 років. Системна дезінформація СРСР про події 1932–1933 рр. в Україні та мовчання світу щодо цього тяжкого злочину стимулювали зарубіжне українство до дій. У 1962 р. ППУ випустила комеморативний і пропагандистський наліпковий блок (іл. 10). На

Іл. 6. Марковий аркуш «Голод в Україні. 1932–1933. У вічну пам'ять мільйонам жертв російського окупанта». Підпільна Пошта України, 10 шагів. 1953. [33]

Іл. 7. Марковий аркуш «Голод в Україні. 1932–1933. У вічну пам'ять мільйонам жертв російського окупанта». Підпільна Пошта України, 30 і 40 шагів (по дев'ять марок). 1953. [34]

його полі наклеєна марка із серії 1953 р. номіналом 20 шагів; за нею – дві марки із серії 1958 р. номіналом 10 і 50 шагів; і ще одна марка 1953 р. номіналом 30 шагів. Марки обрамлені оливковими лініями. Над ними надруковані дати «1932» і «1933», а під ними – «1962» і «1963», а також червоний напис великими літерами: «На вічну ганьбу росії». У правій площині надрукований православний трилистий хрест і синій напис великими літерами: «У пам'ять жертв штучного голоду в Україні». Напис «На вічну ганьбу росії» виконано великими літерами у двох кольорах

Іл. 8. Марка з серії «Голод в Україні. 1932–1933 р. У вічну пам'ять мільйонам жертв російського окупанта» номіналом 15 шагів. Підпільна Пошта України. 1958. [35]

накладом по 300 примірників. Формат блока – 155×92 мм [19, с. 220].

Образ страхіття голоду з марки 1953 р., створеної М. Дмитренком, очевидно, видався вдалим. Його використала ППУ у 1960-х роках під час підготовки блока з трьома незубцьованими марками, які містять ідентичні зображення, але різні написи та номінали (іл. 11). Блок випускався до Тижня поневолених народів, який офіційно відзначається у США з 1959 року. Вгорі та внизу нанесено текст англійською мовою світло-салатовим кольором: «1917–1967. 50 years of Communist Oppression in Europe; How Much Longer?». Марки розташовані в один ряд і всі містять зображення кістлявих рук білого кольору, які у відчаї обхоплюють череп із розкритим у німому крику ротом. Кожна марка має рамку з ліній та чотирьох крапок по кутах, а внизу напис червоним кольором: «Підпільна Пошта України». На марці номіналом 10 шагів є напис чорного кольору: «50-річчя Злочину окупаційного російського комунізму в Україні»; на марці номіналом 40 шагів – «50-річчя Злочину російського комунізму серед народів Європи і Азії»; 50 шагів – «50-річчя Злочину убивств, брехні і божевілья комунізму у світі». Написи і зображення могли розташовуватися на марках різного

Лл. 10. Наліпковий блок ППУ на згадку 30-х роковин Голодомору. 1962. [36]

Лл. 11. Марковий блок «1917–1967. 50 years of Communist Oppression in Europe; How Much Longer?». Підпільна Пошта України. 1967. [37]

кольору. На блоці, подарованому Національному музею Голодомору-геноциду В. Штокалом тло марок є червоним.

Створення картини «1933». Найбільш масштабною спробою М. Дмитренка розкрити тему Голодомору мистецькими засобами стало створення картини «1933» до 30-х роковин трагедії (іл. 12).

На полотні бачимо символічне протиставлення двох світів: під землею – напівроздягнений,

змучений чоловік-велетень із неприродно вигнутим худим тілом, а над ним озброєні комуністичні реквізитори везуть конфісковане зерно на возі з червоним прапором; возниця грає на гармоні. Митець протиставив тріумф нелюдської комуністичної системи стражденному народові, якого у 1932–1933 рр. штучним голодом занурювали у хтонічний простір смерті. Задум картини визрівав і формувався у митця роками.

Іл. 12. М. Дмитренко. 1933. Олія, дошка. 1963. [38]

У спогадах 1957 р. М. Дмитренко викривав граничне фальшування дійсності у соцреалізмі на догоду комуністичній партії та поточній політичній кон'юктурі, яка, до того ж, змінювалася дуже швидко. Зокрема, митець згадував, що на полотні, де професор Ілля Шульга зобразив історичний в'їзд керівників партії й уряду УСРР до Києва у 1934 р., з часом не залишилося жодного реального учасника події: усіх було репресовано, і їхні портрети автору довелося перемалювати [24, с. 51]. М. Дмитренко також наголошував на фальшуванні прихильниками соцреалізму подій Голодомору – замовчуванні злочинів та прикрашанні дійсності. Серед іншого написав: «Ще один образ: “Червона Валка”. На возах повно навантаженого мішками зерна. На передньому возі майорить червоний прапор. Веселі, усміхнені обличчя щасливих колгоспників. Вони “добровільно” везуть державі хліб. Незмінно присутня гармошка, московська перекупка і гасло “жити стало краще, жити стало веселіше, товариші – Сталін”, або 200% понад норму хлібоздачі державі.

Це образ соц.-реалізму.

А дійсність?

Нишпорять агенти по підвір'ю пограбованого селянина. В руках довгі залізні щупи, якими втикуючи в землю шукають захований від “добровільної” здачі хліб. Під дверима порожньої клуні стоїть мати обнявши двоє маленьких діток, які переляканими очима сліdkували за агентами. Повні сліз очі матері на грані божевілля. З клуні вибігає агент з торбиною, в якій було 5 фунтів ячменю. Ура! Знайшов під стріхою. Зерно забирають. Б'ють жінку, яка падає на коліна і, обіймаючи брудні чоботи агента, молить повернути зерно для дітей. Так виглядала “добровільна” здача хліба державі! Так проводив уряд боротьбу з “куркулями” – найстрашнішими ворогами найщасливішої “демократичної” держави світу» [24, с. 63–64].

Як бачимо, митець був глибоко обізнаний із реаліями катастрофи 1932–1933 рр., а «соцреалістичний» образ «червоної валки» використав лише через шість років під час створення

верхньої частини картини. Термін «червоні валки» активно використовувався на початку 1930-х рр. у комуністичній пропаганді для позначення господарсько-політичних акцій із вивезення заготовленого хліба гужовим транспортом або колонами машин на елеватори, зсипні пункти та припортові склади. Зазвичай на чолі «валки» їхав віз або вантажівка з червоним прапором як символ перемоги комунізму та колгоспного ладу [39, с. 518].

Вивчення продукції ППУ допомагає реконструювати процес роботи М. Дмитренка над нижньою – «хтонічною» – частиною картини «1933». Образ змученої людини, яка в неприродно вигнутій позі лежить на землі й тримає лопату, митець використав у 1958 р. для створення пропагандистської серії з чотирьох марок «СССР – тюрма народів» – 10, 20, 30 і 40 шагів. За задумом художника, малюнок, який у марках різних номіналів відрізнявся лише кольором, мав символізувати страхоття совітських концентраційних таборів [16, с. 40]. По суті, зображення людини на картині відрізняється лише відсутністю лопати (іл. 13).

Мистецтвознавці по-різному оцінюють художню цінність картини М. Дмитренка «1933». Так, наприклад, Д. Даревич, яка загалом знає і цінує творчість митця, вважала, що картина «непереконливо і символічно зіставляє жертву голоду під землею та комуністичний режим угорі» [5, с. 31]. Водночас, поза сумнівом, символізація трагедії у мистецькому творі, як правило, не є недоліком. Більше того, вона є частиною процесу окультурення колективної травми, що разом з її ритуалізацією становить необхідні елементи оздоровлення спільноти, яка зазнала

Іл. 13. Марка із серії «СССР – тюрма народів» номіналом 20 шагів. Підпільна Пошта України. 1958. [40]

тяжкого насильства [41, с. 43]. Картина «1933» неодноразово експонувалася, зокрема, у червні–жовтні 2023 р. на виставці «Depicting Genocide: 20th Century Responses to the Holodomor» в Українському історичному і освітньому центрі в Саут-Баунд-Бруці (США) [42].

Висновки і перспективи використання результатів дослідження. В умовах понад півстолітнього блокування СРСР будь-якої інформації про Голодомор-геноцид активна частина української діаспори шукала шляхи донесення правди про цю трагедію української нації. Візуальне мистецтво відіграло у цьому процесі важливу роль. У ході дослідження вперше комплексно узагальнено дані про відображення Голодомору-геноциду у візуальних творах художника й організатора мистецького життя М. Дмитренка, який був безпосереднім свідком Голодомору та одним з перших митців, які відобразили його у своїй творчості попри психологічні складнощі та потенційні загрози з боку СРСР та його прихильників на Заході. Встановлено, що вже у 1941 р. він створив експресіоністичні малюнки «От так, як бачите» і, ймовірно, «Можна збожеволіти», які відобразили травматичний досвід переживання українським народом геноциду. Непоштові марки стали одним із каналів інформування української та світової громадськості про злочини комуністичного режиму. Найбільш плідна за кількістю випусків непоштових марок структура української діаспори – Підпільна Пошта України (Закордонний поштовий відділ ОУН-р) – співпрацювала з М. Дмитренком для випуску своєї комеморативної та пропагандистської продукції на тему Голодомору.

Уперше здійснено комплексний ерринофілістичний та мистецтвознавчий аналіз творчості М. Дмитренка як автора ескізів марок Підпільної Пошти України на тему Голодомору. Встановлено, що ескізи всієї продукції ППУ з цієї проблематики – дві серії марок 1953 р. і 1958 р. – виконав митець. Ці ж марки використані для створення наліпкового блока 1962 р., випущеного до 30-х роковин трагедії. Окрім того, образи, створені М. Дмитренком для цих мініатюр, було використано в іншій продукції ППУ, присвяченій злочинам комуністичного тоталітарного режиму СРСР. Також встановлено, що графічні варіанти образів, відображені на марках, отримали подальший розвиток у живописі художника. Таким чином, заповнено історіографічну прогалину в дослідженні малих

форм графіки української діаспори та їхньої ролі в протидії радянській пропаганді. Виявлені та проаналізовані випуски ППУ за 1953–1967 рр. доводять, що пропагандистські та комеморативні непоштові марки й блоки стали одним із важливих візуальних інструментів українського визвольного руху в діаспорі. Марки, створені безпосереднім свідком геноциду, є унікальним історичним джерелом, що фіксує не лише факт Голодомору, а й політичну суб'єктність української еміграції у висвітленні злочину російського комуністичного режиму.

Використання М. Дмитренком трансформованих експресіоністичних образів («Крик») у малій графіці демонструє успішну адаптацію європейського модернізму до травматичного національного контексту. Це забезпечувало максимальну емоційну та пропагандистську ефективність повідомлення в боротьбі за збереження пам'яті про Голодомор у світі.

Підтверджено, що картина «1933» (1963 р.) є ключовим і масштабним твором М. Дмитренка для розкриття теми Голодомору, в якому через символізм «червоної валки» та хтонічного простору візуалізовано протистояння тоталітарної системи комуністичного та імперського СРСР і жертви геноциду – України.

Результати та висновки цього дослідження можуть бути використані під час підготовки біографії митця та наукових праць з відображення теми Голодомору й геноцидів загалом у візуальному мистецтві. Подальшого вивчення потребує питання накладів та каналів розповсюдження випусків непоштових марок на тему Голодомору в різних країнах діаспори, а також їхнього впливу на формування громадської думки в середовищі української еміграції та серед іноземних філателістів. Також доцільно продовжити дослідження експозиціонування та поширення через друк і копіювання роботи М. Дмитренка «1933».

Список використаних джерел

1. Кейван І. Михайло Дмитренко. *Терем*. 1968. № 3. С. 5–20.
2. Стебельський Б. Цемент творчої будови. *Терем*. 1968. № 3. С. 35–46.
3. Гординський С. Михайло Дмитренко. Кольорові світлини : альбом / передм. С. Гординського; вступ. ст. і оформл. О. Веретенченка. Нью-Йорк-Детройт, 1990. 234 с.
4. Степовик Д. Михайло Дмитренко – ікономаляр і портретист : (до 100-річчя з дня народження митця). *Українське слово*. 2008. № 50. 10–16 грудня. С. 8–9.
5. Даревич Д. Голодомор із перспективи мистецтва. *Критика*. 2010. № 7–8. С. 31–33.
6. Даревич Д. Творчий шлях Михайла Дмитренка (3 нагоди відкриття його виставки в галереї КУМФ у Торонті). *Нові Дні*. 1996, березень. С. 12–14.
7. Darewych D. Images and evocations of the Femine-Genocide in Ukrainian art. *Canadian-American Slavic Studies*. 2003. 37, № 3. Р. 63–88.
8. Darewych D. Representations of the Holodomor by Ukrainian Artists. *Ukrainian artists depict genocide: in commemoration of the 90th anniversary of the Holodomor / edited by Victoria A. Malko*. Fresno, CA : The Press at California State University, Fresno, [2023]. Р. 9–38.
9. Кулеба-Барінова В. Напоєний соками рідної землі : на 89-му році життя в Детройті 8 березня помер видатний український художник Михайло Дмитренко. *ЧАС/TIME*. 1997, 17–23 квітня. С. 10.
10. Мегик П. 50-ліття мистецької творчості М. Дмитренка (Святочне слово). *Визвольний шлях*. 1983. С. 758–764.
11. Панченко О. Біографічно-історичний народний календар-альманах «Лохвиця, Посуля, Україна...» : науково-популярне видання. Гадяч : Гадяч, 2015. С. 177–178.
12. Панченко О. Дмитренко Михайло Сергійович. *Панченко О. Незбагненна Лохвиця – Планета Українського Світу. Незнищені терени українства : Сенча, Чорнухи, Заводське (Янишпіль) та інші поселення Лохвицького краю в світовому обшарі : історія, постаті, події, звичаї, спомини, світлини*. Гадяч : Гадяч, 2023. С. 482–483.
13. Панченко О. Полтавська діаспора. *Велика Енциклопедія. Лохвиця, Полтавщина, Україна, Європа, Австралія, Америка. Українці, московити, євреї: біографічні інформації, нариси, статті, рефлексії, есеї, довідки, листи*. Гадяч : Гадяч, 2021. С. 149–150.
14. Саранцева В. Шляхами долі Михайла Дмитренка. Біобібліографічне есе. *Мистецький калейдоскоп. Блог відділу мистецтв ПОУНБ ім. І.П. Котляревського*. URL: <http://www.m-kaleidoscop.ltava.org/2018/11/blog-post.html> (дата звернення: 09.09.2025).
15. Максимчук Ю. Каталог українських недержавних марок. Доповнення Ч. 1. Чикаго : Українська Філателістична Бібліотека, 1957. 76 с.
16. Максимчук Ю. Каталог українських недержавних марок. Доповнення Ч. 2. Чикаго : Українська Філателістична Бібліотека, 1960. 76 с.
17. Хом'як А. Каталог українських недержавних марок. [Б. м.], 1961. 278 с.
18. Feduk George D. *Ukrainian Underground Post 1949–1983*. 2024. 452 р.
19. Літопис УПА. Т. 47: Підпільна Пошта України / ред. З. Боровець. Торонто ; Львів : Літопис УПА, 2009. 326 с.

20. Штокало Василь : Засвідчення від про безоплатну передачу до музею Голодомору-геноциду марок Підпільної Пошти України [документ, 24.03.2023] // Національний музей Голодомору-геноциду. Од. зб. Кн № 1464. Інв № ДД-№ 271. 1 арк. Рукопис. Оригінал.
21. Шибанов Г. Він був великим майстром. Із творчої спадщини Михайла Дмитренка. *День*. 2007. № 91. 8 червня. URL: <https://day.kyiv.ua/article/ukrayina-incognita/vin-buv-velykum-maystrom> (дата звернення: 19.09.2025).
22. Гах І. Усе життя поряд із митрополитом. *Збруч*. 21.01.2017. URL: <https://zbruc.eu/node/61290> (дата звернення: 29.09.2025).
23. Мистці про мистецтво. *Українське мистецтво*. Альманах П. 1947. С. 17–22.
24. Дмитренко М. За ширмою соцреалізму советські будні : [спогади-враження українського художника 1920-ті – 1940-ві рр.]. *Альманах: календар «Гомону України» на 1957 рік*. Торонто : Гомін України, 1957. С. 57–67.
25. Дмитренко М. От так, як бачите (із серії «Нищення України»). 1941, вугілля, папір : [зображення] // Facebook. Diaspora.ua. URL: https://www.facebook.com/history.diaspora/photos/%D1%89%D0%B5-%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D0%BD-%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B9-%D0%BE%D0%B1%D1%80%D0%B0%D0%B7-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8-%D0%BE%D1%82-%D1%82%D0%B0%D0%BA-%D1%8F%D0%BA-%D0%B1%D0%B0%D1%87%D0%B8%D1%82%D0%B5-%D0%BA%D0%B0%D1%80%D1%82%D0%B8%D0%BD%D0%B0-%D0%BC%D0%B8%D1%85%D0%B0%D0%B9%D0%BB%D0%B0-%D0%B4%D0%BC%D0%B8%D1%82%D1%80%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%B0-%D0%B7-%D0%B9%D0%BE%D0%B3/1149030717228353/?_rdr Дата публікації: 16.11.2024. (дата звернення: 19.10.2025).
26. Дмитренко М. Отак, як бачите... (Голод в Україні, 1933 рік) : поштова листівка Союзу українців жертв російського комуністичного терору (СУЖЕРО). Торонто, Канада. 1952 р.
27. Anonymous. Mykhailo Dmytrenko «1933». *UHEC website*. URL: <https://scalar.ukrhec.org/depicting-genocide/dmytrenko> (дата звернення: 09.11.2025).
28. Лемкін Р. Радянський геноцид в Україні (стаття 33 мовами) / ред.: Р. Сербин ; упоряд.: О. Стасюк. Київ : Видавець Мельник М. Ю., 2020. 256 с.
29. Dmytrenko M. You can go crazy. 1941 or 1953. Charcoal, paper. Collection of the Ukrainian Historical and Educational Center of the Patriarch Mstyslav Museum, South Bound Brook, USA. *UHEC website*. URL: <https://scalar.ukrhec.org/depicting-genocide/index> (дата звернення: 23.09.2025).
30. Голяш С. Життєписні дані про сл. п. Степана Любомира Рихтицького. *Підпільна пошта України. Обіжник зв'язку збирачів, зацікавлених у її виданнях*. Ч. 2, квітень. Калгарі, Альберта, 2000. С. 4–5.
31. Фрагмент марки ППУ номіналом 20 шагів із серії в пам'ять жертв голоду. 1953 р. Малюнок М. Дмитренка : [зображення]. *Особистий Архів Іванця А.* 1 арк.
32. Epstein Emily Anne. Iconic 'Scream' painting fetches a whopping \$119 million at auction. *Daily Mail*. 03.05.2012. URL: <https://www.dailymail.co.uk/news/article-2138678/Edvard-Munch-The-Scream-painting-fetches-119m-Sothebys-auction.html> (дата звернення: 09.12.2025).
33. Марковий аркуш «Голод в Україні. 1932–1933. У вічну пам'ять мільйонам жертв російського окупанта». Підпільна Пошта України. 1953. 10 шагів : фото О. Патриляк. *Національний музей Голодомору-геноциду*. Од. зб. Кн № 1452/18. Інв № РП-№ 542/18. 1 арк.
34. Марковий аркуш «Голод в Україні. 1932–1933. У вічну пам'ять мільйонам жертв російського окупанта». Підпільна Пошта України. 1953. 30 і 40 шагів (по дев'ять марок) : фото О. Патриляк. *Національний музей Голодомору-геноциду*. Од. зб. Кн № 1458/18. Інв № РП-№ 548/18. 1 арк.
35. Марка із серії «Голод в Україні. 1932–1933 р. У вічну пам'ять мільйонам жертв російського окупанта» номіналом 15. Підпільна Пошта України. 1958 р. : фото О. Патриляк. *Національний музей Голодомору-геноциду*. Од. зб. Кн № 1461. Інв № РП-№ 551. 1 арк.
36. 25 річниця Голодомору в Україні серія марок. *Марки України*. URL: <https://poststampua.com/25-richchya-tragediyi-golodomoru-seriya-marok-1958-pidpilna-poshta> (дата звернення: 09.12.2025).
37. Марковий блок «1917–1967. 50 years of Communist Oppression in Europe; How Much Longer?». Підпільна Пошта України, 1967 : фото О. Патриляк. *Національний музей Голодомору-геноциду*. Од. зб. Кн № 1460. Інв № РП-№ 550. 1 арк.
38. Dmytrenko M. 1933. 1963, oil on board. Collection of the Ukrainian Historical and Educational Center of the Patriarch Mstyslav Museum, South Bound Brook, USA. *UHEC website*. URL: <https://scalar.ukrhec.org/depicting-genocide/media/1933-dmytrenko.jpg> (дата звернення: 22.09.2025).
39. Червона валка. *Енциклопедія Голодомору 1932-1933 років в Україні* / вступ. слово Є. Нищука ; передм., авт. текст В. Марочка. Дрогобич : Коло, 2018. С. 518–519.
40. Марка із серії «СССР – тюрма народів» номіналом 20 шагів. Підпільна Пошта України. 1958 р. *Особистий Архів Іванця А.*
41. Горностай П. П. Подолання колективних травм у контексті інтеграції України в Європейський культурно-історичний простір. *Проблеми політичної психології* : зб. наук. пр. Вип. 11 (25). С. 38–55.
42. Exhibition «Depicting Genocide: 20th Century Responses to the Holodomor» at the Ukrainian Historical and Educational Center of the Patriarch Mstyslav Museum, South Bound Brook, USA. URL: <https://scalar.ukrhec.org/depicting-genocide/index> (дата звернення: 23.09.2025).

References

1. Keivan, I. (1968). Mykhailo Dmytrenko [Mykhailo Dmytrenko]. *Terem*, (3), 5–20 [in Ukrainian].
2. Stebelskyi, B. (1968). Tsement tvorchoi budovy [Cement of creative construction]. *Terem*, (3), 35–46 [in Ukrainian].
3. Hordynskyi, S. (1990). *Mykhailo Dmytrenko. Kolorovye svitlyny: albom* [Mykhailo Dmytrenko. Color photographs] [Album] (O. Veretenchenko, Ed.) [in Ukrainian].
4. Stepovyk, D. (2008, December 10–16). Mykhailo Dmytrenko – ikonaliar i portretyst: (do 100-richchia z dnia narodzhennia mystsia) [Mykhailo Dmytrenko – icon painter and portraitist: (to the 100th anniversary of the artist's birth)]. *Ukrainske slovo* [Ukrainian word], (50), 8–9 [in Ukrainian].
5. Darevech, D. (2010). Holodomor iz perspektyvy mystetstva [Holodomor from the perspective of art]. *Krytyka* [Criticism], (7–8), 31–33 [in Ukrainian].
6. Darevech, D. (1996, March). Tvorchyi shliakh Mykhaila Dmytrenka (Z nahody vidkryttia yoho vystavky v halerei KUMF u Toronti) [The creative path of Mykhailo Dmytrenko (On the occasion of the opening of his exhibition at the KUMF gallery in Toronto)]. *Novi Dni* [New Days], 12–14 [in Ukrainian].
7. Darewych, D. (2003). Images and evocations of the Famine-Genocide in Ukrainian art. *Canadian-American Slavic Studies*, 37 (3), 63–88 [in English].
8. Darewych, D. (2023). Representations of the Holodomor by Ukrainian Artists. In V. A. Malko (Ed.), *Ukrainian artists depict genocide: in commemoration of the 90th anniversary of the Holodomor* (pp. 9–38). The Press at California State University, Fresno [in English].
9. Kuleba-Barynova, V. (1997, April 17–23). Napoienyi sokamy ridnoi zemli [Filled with the juices of the native land]. *CHAS/TIME*, 10 [in Ukrainian].
10. Mehyk, P. (1983). 50-littia mystetskoï tvorchosti M. Dmytrenka (Sviatochne slovo) [50 years of artistic creativity of M. Dmytrenko (Holiday word)]. *Vyzvolnyi shliakh* [The path of liberation], 758–764 [in Ukrainian].
11. Panchenko, O. (2015). *Biohrafichno-istorychnyi narodnyi kalendar-almanakh "Lokhvytsia, Posullia, Ukraina..."* [Biographical-historical folk calendar-almanac "Lokhvytsia, Posullia, Ukraine..."]. Hadiach [in Ukrainian].
12. Panchenko, O. (2023). Dmytrenko Mykhailo Serhiiovych [Dmytrenko Mykhailo Serhiiovych]. In *Nezbahnenna Lokhvytsia – Planeta Ukrainskoho Svitu* [Incomprehensible Lokhvytsia – Planet of the Ukrainian World] (pp. 482–483). Hadiach [in Ukrainian].
13. Panchenko, O. (2021). Poltavska diaspora [Poltava diaspora]. In *Velyka Entsyklopediia. Lokhvytsia, Poltavshchyna, Ukraina, Yevropa, Avstraliia, Ameryka. Ukraintsi, moskovyty, yevrei: biohrafichni informatsii, narysy, statti, refleksii, esei, dovidky, lysty*. [Great Encyclopedia. Lokhvytsia, Poltava region, Ukraine, Europe, Australia, America. Ukrainians, Muscovites, Jews: Biographical Information, Essays, Articles, Reflections, Sketches, References, Letters] (pp. 149–150). Hadiach [in Ukrainian].
14. Sarantseva, V. (2018, November). Shliakhmy doli Mykhaila Dmytrenka. Biobibliohrafichne ese [By the paths of Mykhailo Dmytrenko's fate. Bio-bibliographic essay]. *Mystetskyi kaleidoskop* [Artistic kaleidoscope]. <http://www.m-kaleidoscop.ltava.org/2018/11/blog-post.html> [in Ukrainian].
15. Maksymchuk, Yu. (1957). *Kataloh ukrainskykh nederzhavnykh marok. Dopovnennia Ch. 1* [Catalog of Ukrainian non-state stamps. Supplement Part 1]. Ukrainska Filatelistychna Biblioteka [in Ukrainian].
16. Maksymchuk, Yu. (1960). *Kataloh ukrainskykh nederzhavnykh marok. Dopovnennia Ch. 2* [Catalog of Ukrainian non-state stamps. Supplement Part 2]. Ukrainska Filatelistychna Biblioteka [in Ukrainian].
17. Khomiak, A. (1961). *Kataloh ukrainskykh nederzhavnykh marok* [Catalog of Ukrainian non-state stamps] [in Ukrainian].
18. Fedyk, G. D. (2024). *Ukrainian Underground Post 1949–1983* [in English]
19. Borovets, Z. (Ed.). (2009). *Litopys UPA. Tom 47: Pidpilna Poshta Ukrainy* [Chronicle of the UPA. Vol. 47: Underground Post of Ukraine]. Litopys UPA [in Ukrainian].
20. Shtokalo, V. (2023) : Zasvidchennia pro bezoplatnu peredachu marok Pidpilnoi Poshty Ukrainy [Certification of the free transfer of Underground Post of Ukraine stamps to the Holodomor Museum-Genocide]. Od. zb. Kn № 1464. Inv. № DD-№ 271. 1 ark., Natsionalnyi muzei Holodomoru-henotsydu [National Museum of the Holodomor-Genocide], Kyiv, Ukraina [in Ukrainian].
21. Shybanov, H. (2007, June 8). Vin buv velykym maistrom. Iz tvorchoi spadshchyny Mykhaila Dmytrenka [He was a great master. From the creative heritage of Mykhailo Dmytrenko]. *Den* [Day], (91). <https://day.kyiv.ua/article/ukrayina-incognita/vin-buv-velykym-maistrom> [in Ukrainian].
22. Hakh, I. (2017, January 21). Use zhyttia poriad iz mytropolytom [All life next to the metropolitan]. *Zbruc* [Zbruch]. <https://zbruc.eu/node/61290> [in Ukrainian].
23. Mysttsi pro mystetstvo [Artists about art] (1947). *Ukrainske mystetstvo. Almanakh II*, 17–22 [in Ukrainian].
24. Dmytrenko, M. (1957). Za shyrmioiu sotsrealizmu sovietски budni [Behind the screen of socialist realism, Soviet everyday life]. In *Almanakh: kalendar "Homonu Ukrainy" na 1957 rik*. Homin Ukrainy [Almanac: "Homon Ukrainy" calendar for 1957] (s. 57–67). [in Ukrainian].
25. *Dmytrenko, M. Ot tak, yak bachyte (iz serii "Nyshchennia Ukrainy")* [Just like that, as you see (from the series "Destruction of Ukraine")] [Facebook post]. <https://www.facebook.com/history.diaspora/photos/> [in Ukrainian].
26. *Poshtova lystivka SUZHERO* [Postcard of SUZHERO]. (1952). [in Ukrainian].
27. Ukrainian Historical and Educational Center of the Patriarch Mstyslav Museum, South Bound Brook, USA. (n.d.). *Mykhailo Dmytrenko "1933"*. <https://scalar.ukrhcc.org/depicting-genocide/dmytrenko> [in English].

28. Lemkin, R. (2020). *Radianskyi henotsyd v Ukraini (stattia 33 movamy)* [Soviet genocide in Ukraine (article in 33 languages)] (R. Serbyn, Ed.; O. Stasiuk, Comp.). Vydavets Melnyk M. Yu. [in Ukrainian].
29. Dmytrenko, M. (1941/1953). *Mozhna zbozhevolyty* [You can go crazy] [Drawing]. Collection of the Ukrainian Historical and Educational Center of the Patriarch Mstyslav Museum, South Bound Brook, USA. [in Ukrainian].
30. Holiash, S. (2000). Zhyttiepysni dani pro sl. p. Stepana Liubomyra Rykhtytskoho [Biographical data on the late Stepan Lyubomyr Rykhtytskyi]. *Pidpilna poshta Ukrainy*, (2), 4–5 [in Ukrainian].
31. Dmytrenko, M. (1953). *Frahment marky PPU nominalom 20 shahiv iz serii v pamiat zhertv holodu* [Fragment of a UUP stamp from the series in memory of famine victims]. Kopia u vlasnosti Ivantsia A., Kyiv [in Ukrainian].
32. Epstein, E. A. (2012, May 3). Iconic 'Scream' painting fetches a whopping \$119 million at auction. *Daily Mail*. <https://www.dailymail.co.uk/news/article-2138678/Edvard-Munch-The-Scream-painting-fetches-119m-Sothebys-auction.html> [in English].
33. *Markovyi arkush "Holod v Ukraini. 1932–1933"* [Stamp sheet "Famine in Ukraine. 1932–1933"]. (1953). (Inv. No. RP-No. 542/18), National Museum of the Holodomor-Genocide. Kyiv, Ukraina [in Ukrainian].
34. *Markovyi arkush "Holod v Ukraini. 1932–1933", 30 i 40 shahiv* [Stamp sheet "Famine in Ukraine. 1932–1933", 30 and 40 shahs] (1953). (Inv. No. RP-No. 548/18), National Museum of the Holodomor-Genocide. Kyiv, Ukraina [in Ukrainian].
35. *Marka iz serii "Holod v Ukraini. 1932–1933", nominal 15* [Stamp from the series "Famine in Ukraine. 1932–1933", denomination 15]. (1958). (Inv. No. RP-No. 551), National Museum of the Holodomor-Genocide. Kyiv, Ukraina [in Ukrainian].
36. *25 richnytsia Holodomoru v Ukraini seriia marok* [25th Anniversary of the Holodomor in Ukraine Stamp Series] (1962). *Marky Ukrainy* [Stamps of Ukraine]. <https://poststampua.com/25-richchya-tragediyi-golodomoru-seriya-marok-1958-pidpilna-poshta> [in Ukrainian].
37. *Markovyi blok "1917–1967. 50 years of Communist Oppression in Europe"* [Stamp block]. (1967). (Inv. No. RP-No. 550). National Museum of the Holodomor-Genocide. Kyiv, Ukraina [in Ukrainian].
38. Dmytrenko, M. (1963). *1933* [Oil on board]. Ukrainian Historical and Educational Center of the Patriarch Mstyslav Museum, South Bound Brook, USA. <https://scalar.ukrhec.org/depicting-genocide/media/1933-dmytrenko.jpg> [in Ukrainian].
39. Marochko, V. (2018). Chervona valka. In *Entsyklopediia Holodomoru 1932-1933 rokiv v Ukraini* (pp. 518–519). Kolo. [in Ukrainian].
40. *Marka iz serii "SSSR – tiurma narodiv", nominal 20 shahiv* [Stamp from the series "USSR – prison of nations", denomination 20 shahs]. (1958). Kopia u vlasnosti Ivantsia A., Kyiv. [in Ukrainian].
41. Hornostai, P. P. (n.d.). Podolannia kolektyvnykh travm u konteksti intehratsii Ukrainy v Yevropeyskyi kulturno-istorychnyi prostir [Overcoming collective trauma in the context of Ukraine's integration into the European cultural and historical space]. *Problemy politychnoi psykholohii* [Problems of political psychology], 11(25), 38–55. [in Ukrainian].
42. Ukrainian Historical and Educational Center of the Patriarch Mstyslav Museum, South Bound Brook, USA. (2023). *Depicting Genocide: 20th Century Responses to the Holodomor* [Exhibition]. <https://scalar.ukrhec.org/depicting-genocide/index> [in Ukrainian].

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Дата першого надходження статті до видання: 22.12.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 25.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 27.04.2026